

ШЛЮБ І БЕЗШЛЮБНІСТЬ ЗА ВЧЕННЯМ АПОСТОЛА ПАВЛА

Протоієрей
Ярослав РОМАНЧУК

Протягом усієї історії людства сім'я залишається найбільш стійким інститутом суспільства і є ключовою життєвою цінністю для переважної більшості людей. Проте останнім часом все більше стали проявлятися ознаки трансформації сім'ї, такі, як зменшення чисельності шлюбів, їх «старіння», збільшення числа шлюбів без вінчання в церкві, падіння народжуваності і її «старіння», переважання малодітних сімей, збільшення числа позашлюбних дітей і поширення добровільної бездітності. Але, незважаючи на це, сім'я продовжує відігравати важливу роль в житті людей, а від інших соціальних структур відрізняється своєю роллю у формуванні та становленні культури особистості і її збереженні, оскільки тільки сім'я моделює гармонійні взаємини між поколіннями, засновані на культурних традиціях, саме в сім'ї дитина починає виховуватися у вірі, саме сім'я є середовищем формування ціннісних орієнтацій підростаючого покоління. Отож, мета дослідження – в контексті Павлових послань показати висоту християнського шлюбу й проаналізувати, чому в першому посланні до коринфян ідеться про перевагу дівства.

Стаття присвячена аналізу вчення ап. Павла про шлюб і безшлюбність (1 послання до коринфян, 7 глава і послання до ефесян, 5 глава). У посланні до коринфян Апостол надає перевагу дівству, намагаючись протидіяти радикальному коринфському аскетизму, а в посланні до ефесян розкриває догматичну сторону вчення про шлюб як таємницю, що є образом стосунків Христа і Церкви.

Таким чином, аналізуючи ці два послання, прослідковано, чи можливо нині побудувати такі сімейні стосунки, котрі б відповідали біблійним нормам, про які говорить ап. Павло.

Ключові слова: *перше послання до коринфян, послання до ефесян, шлюб, безшлюбність, подружжя, стосунки, Церква, Христос.*

Archpriest Yaroslav ROMANCHUK
*MARRIAGE AND CELIBACY BY
THE TEACHING OF APOSTLE
PAUL*

Today we are witnessing signs of transformation of the family: reducing the number of marriages, the desire of young people to «live together» without a wedding to test feelings. Therefore, the role of the family in

Стосовно ступеня наукової розробленості проблеми варто сказати, що православні та католики протягом усієї своєї історії з особливою увагою ставилося до цієї теми і її розкриття в працях Отців Церкви, тому в багатьох богословів, як Східних, так і Західних, при зверненні до теми шлюбу, сім'ї та дівства можна виявити численні посилання на твори давньохристиянських авторів. Що ж стосується вчення апостола Павла про шлюб і дівство, то в статті взято до уваги тлумачення на відповідні місця його послань святителя Іоана Золотоустого [3, 4], преподобного Єфрема Сирина [2], а також матеріал з екзегетичних праць таких авторів, як Олександр Васильович Іванов [5], прот. Олександр Сорокін [8]. Щодо сучасних праць, то до уваги взяті книги Річарда Хейза [9], Володимира Кусьнежа [6] й Джона Поллока [7].

До вищевикладеного слід додати, що за останні десятиліття стрімко зростає популярність Інтернету, який спрощує пошук необхідної інформації. Можна знайти чимало адрес і посилань, які будуть корисними для поглибленого вивчення теми шлюбу і безшлюбності в контексті біблійного вчення.

Нині є серед вірян такі, хто ставить перед собою питання: а чи можливо у сім'ї спастися, чи можливо сьогодні створити таку сім'ю, яка б відповідала принципам Священного Писання, – чи краще поводитися у дівстві. Аби знайти біблійну відповідь на поставлене

the upbringing of the person on the Christian basis is lost. These questions are relevant now, but we can find the answer to them in the epistles of the Apostle of peoples - St. Paul.

In the article the writings of the holy Fathers of the Church and later researchers of the Paul's Collections of works, as well as the work of the authors, which analyze the life and the way of life of the first Christians, are taken into consideration. After all, in order to understand in full the advice of the Apostle Paul in relation to the topic we are studying, we need to have information about the social and domestic interests of Christians of the analyzed period.

You also need to have an idea of the attitude to marriage of the Jews, and the peoples surrounding Palestine - this will make it possible to understand what influenced the emergence of problems regarding matrimony in the apostolic period. The Apostle Paul not only wrote the teachings to the Christians of Corinth and Ephesus, but wanted to resolve the problems that had taken place among Christians. Therefore, we observe how in the first epistle to the Corinthians we are talking about the superiority of virginity over marriage as an attempt to counter radical Corinthian asceticism. The Christians of the Roman Empire lived in the midst of people who were not followers of Christ, so Paul's instructions in the first epistle to the Corinthians allowed them to solve the problems of those people who became spouses before conversion to Christianity - this issue, as well as its solution, is no less relevant today.

запитання, варто звернутися до послань апостола Павла. Питання шлюбу і безшлюбності, подружнього життя і дівства він розкриває у двох своїх посланнях: у першому посланні до коринфян, де говорить про перевагу дівства, і в посланні до ефесян, де шлюб прирівнюється до таємничого союзу Христа і Церкви. Зупинимось детальніше на цих вказівках апостола.

Шлюб і безшлюбність (1 Кор. 7 глава)

Вчення ап. Павла про шлюб і безшлюбність розкривається у відповідь на надісланий від коринфян лист (7: 1). Для вирішення питань шлюбу, безшлюбності, дівства апостол виходить з принципу християнської свободи: «Все мені дозволено, але не все мені на користь» (6: 12), тобто християнин, будучи вільний у виборі свого життєвого шляху, обирає той шлях, який найбільш зручний для досягнення мети християнського життя. Апостол визнає за якнайкраще – цнотливість, дівство заради Господа: «за краще визнаю, що добре людині залишатися так» (7: 26). Також і розведеному або вдові краще залишатися самотніми (7: 40). Ап. Павло не вважає гріховним або негідним християнської моралі шлюб і сімейні зв'язки, але він тужить через турботливість сімейних людей і хотів би всіх бачити в такому стані, як і він сам, тобто безшлюбним: «якщо і одружишся, не согрішиш; і якщо дівчина вийде заміж, не согрішить. Але такі матимуть скорботу по плоті, а мені

In Scripture and in St. Paul's letters, in particular, we see the concept of marriage as an absolute value. Divorce is not allowed. The only exception is the case of adultery. Someone from the marriage may leave the betrayer, but no longer marry. Ideally, a man has to live a lifetime with one wife and his wife has to live a life with one man. The excerpt from the epistle to the Ephesians, which is analysed, when it comes to marriage (by the way, it is read as an apostolic conception during the fulfillment of the sacrament of marriage), reveals us married life on the other hand. It is considered not from practical positions, but in the context of the mystical significance of marriage and it is raised at such a mysterious height, which may not even be fully comprehended by a person. In this message the unity of Christ and the Church becomes the image of the marriage union of a man and a woman. The apostle commands a man to love his wife as Christ loved the Church and calls it a great mystery. What does it mean to love as Christ loved the Church - this is well known to us from the Holy Gospel: to love so that you are ready to give your life for your family. As we see, the Apostle does not give any practical advice in this message regarding family life. However, we observe one clear formal rule - St. Paul emphasizes that after a marriage, the body of a man no longer belongs to him, as the body of his wife does not belong to her - they become one body in God. So, having analyzed the message of apostle Paul to the Corinthians and to the Ephesians, the article

вас шкода» (7: 28). Проте кожна людина має свою міру благодатного стимулу до духовного життя, тому безшлюбність не всім під силу, не всі можуть вміщати це. Тож загальною нормою залишається шлюб (7: 2). Свт. Іоан Золотоуст говорить із цього приводу наступне: «якщо ти шукаєш блага самого вищого, то краще абсолютно не сходитись з жінкою; якщо ж шукаєш стану безпечного і згідного з твоєю неміччю, то одружуйся» [Іоан Золотоустий, свт., 2012, т. X, книга 1, с. 210 - 211]. Християнське ставлення до інтимного життя подружжя виражено в сьомій главі (1 Кор. 7: 3 – 6). Основна думка тут зводиться до того, що шлюб має служити засобом до взаємного духовного вдосконалення подружжя. Тоді шлюбна пара – щаслива; вона не панує, але жертвовно служить одне одному. І хоча загальним зовнішнім правилом є шлюб, проте внутрішнім законом життя повинна бути стриманість. Стриманість є нормою і для шлюбу. Тільки через слабкість ества допускається порушувати стриманість: «...щоби не спокушав вас сатана нестриманістю вашою» (7: 5) (перебувати в повній стриманості подружжю можна тільки з обопільної згоди: але тимчасово стримуватися потрібно обов'язково під час посту для вдосконалення в молитві: «при стриманості молитва буває творена», –так підсумовує свій коментар до цитованого вище фрагмента з послання ап. Павла прп. Єфрем Сирин; цю ж думку пізніше розвиває у своїй праці В. Іванов.) [Ефрем Сирин, прп., 2017, с. 58-59; Іванов, 2002, с. 625-626].

Отже, цей текст говорить про таке:

- ми бачимо, що подружню близькість ап. Павло не засуджує, а навпаки, закликає подружжя не позбавляти одне одного того, що їм належить за Богом даним законом шлюбу;

- час стриманості повинен бути визначеним подружжям одностайно, симфонічно;

- Апостол допускає, що подружжя може й повинно відводити певний час для молитви;

- нарешті, час цей повинен бути конкретним і посильним. Він не має бути настільки тривалим, щоб людина, втратив-

states that in our time it is possible to build such family relationships that correspond to the norms about which the Apostle says. For this, it's worth remembering that a family is a small Church in which Christians learn to tolerate, love sacrificially, trust and hope. It is this institution that should become the focus of the upbringing of a new generation of Christians and the spiritual growth of the marriage couple through voluntary self-sacrifice in love.

Key words: *first epistle to the Corinthians, Epistle to the Ephesians, marriage, celibacy, couple, relationship, Church, Christ.*

ши спілкування з чоловіком (дружиною), спокушена сатаною, впала у гріх.

Не можна не помітити, що в цьому уривку ап. Павло не пише про любов. Про любов Апостол пише, коли говорить, наприклад, про відносини людини з Богом. Але коли він говорить про шлюб, тема любові не присутня. Чому так? Відповідь проста. Згадаймо історію: у стародавньому світі при укладенні шлюбу питання про кохання навіть не ставилося (або ставилося в останню чергу). Подружню пару підбирали зазвичай батьки або родичі молодих, самі ж молоді – практично ніколи. Шлюб укладався не для любові, як це найчастіше буває зараз, а зовсім для іншого – ведення господарства, народження дітей, набуття соціального статусу тощо. Любов могла прийти, а могла не прийти; частіше шлюб давав просто почуття захищеності і соціальної стабільності. Якщо це враховувати, то розумієш, що тілесна близькість між подружжям мала, частіше за все, не любов у своїй основі. Це нині дуже корисно пам'ятати всім людям, а особливо тим подружнім парам, які, посилаючись на охолодження відносин чи звикання одне до одного, хочуть розлучення. У часи ап. Павла просто не зрозуміли б чоловіка, який сказав би, що не має близьких відносин з дружиною, тому що покохав іншу, а ця набридла і вже не подобається. Отож, мова Апостола саме до тих, хто шукав стриманості в душі звичайів того часу, на що звертають увагу дослідники й екзегети Павлового корпусу [Іванов, 2002, с. 64; Сорокин А., прот., 2006, с. 192]. Аналізуючи їх коментарі, ми переконаємось: тому він (ап. Павло) і говорить, що стриманість дівства вища за стриманість шлюбу, як більш відповідна духовному життю (7: 40), а також мовить про нерозривність християнського шлюбу, в тому числі і шлюбу змішаного (7: 10 – 16).

Християнський шлюб нерозривний уже тому, що цей союз також благодатний і глибокий, як союз Христа і Церкви (Еф. 5: 32). Нерозривність шлюбу є і заповіддю Божою: «що Бог з'єднав, того людина хай не розлучає» (Мф. 19: 6). Шлюб змішаний не повинен розриватися через те, що невірний чоловік у ньому освячується молитвою вірної жінки, а також і через освячення дітей від них. Таким чином, християнство не руйнує шлюби, навіть змішані, не дає приводу для непорозумінь і сварок, але прагне прославити, освятити їх і досягти боголюбивого сімейного миру. Але щоб ніхто не міг заперечити ап. Павлу, що, незважаючи на скорботу по плоті, шлюб усе ж вище за безшлюбність, тому що пропонує відомі зручності життя, апостол нагадує про

скоропливність життя й самого світу: «час вже короткий» (7: 29, 31). Якщо не «день Господній», то власна смерть, яка неодмінно колись настане, наближає настання іншого «образу світу», у якому вже не одружуються, не виходять заміж, не насолоджуються нічим земним. Тому все тимчасове й земне потрібно оцінювати з погляду вічності й неба, яке незрівнянно цінніше від того, що пропонує цей світ, бо «проповідане апостолами християнство викликало його (світ) на боротьбу з собою ... і ця боротьба має закінчитись завершенням попередніх форм релігії, суспільного й сімейного життя» [Иванов, 2002, с. 627-628].

Підсумовуючи сказане, треба зазначити, що ап. Павло, пишучи про перевагу дівства, все ж вказує на важливість шлюбу, бо намагається, як зазначає у своїй праці Річард Хейз, протидіяти радикальному коринфському аскетизму [Хейз, 2005, с. 67-68]. Всупереч ідеалістичній гіпердуховності, що відкидає стосунки, навіть людям одруженим Павло радить: одружені пари не тільки можуть, а й повинні мати подружні стосунки.

Також варто зазначити, що сучасні протестанти (наприклад, Джон Поллок) впевнено стверджують, нібито апостол Павло був одружений і слова «краще вам бути як я» стосуються не безшлюбності, мовляв, людина, що не була в шлюбі, не може так детально описувати сімейні стосунки між чоловіком і жінкою, як це робив він. Мотивують ще й тим, що одруження розглядалося правовірними іудеями як обов'язок перед Богом і перед суспільством. І відбувалося це досить рано – у 18-20 років [Поллок, 2007, с. 19-20]. Але тут слід брати до уваги два моменти. По-перше, свідчення самого Апостола про його дівственне життя, а по-друге, той факт, що правовірний іудей міг собі дозволити відкласти виконання обов'язку одруження з однієї важливої причини – якщо він присвячував себе вивченню Закону. Останнє щодо апостола Павла навіть доводити не потрібно. Водночас треба згадати, що фарисей (а Павло називає себе фарисеєм і сином фарисея, див. Діян.23:6) мав підготувати свого нащадка до подружнього життя, тож якими мали бути стосунки в сім'ї, безумовно, Павло дізнався від батька і описав це у своїх посланнях.

Таємниця християнського шлюбу (Еф. 5: 22 – 23)

Отже, у Першому посланні до коринфян (7 гл.) ап. Павло висловив своє вчення про сімейне життя і про дівство. Там він віддає перевагу останньому, якщо воно обирається заради Господа. У посланні ж до ефесян він розкриває вчення про висо-

ту християнського шлюбу (5: 22 - 23). Апостол вказує на Боже-ственне встановлення шлюбу: «Тому залишить чоловік батька свого і матір і з'єднається з дружиною своєю, і будуть двоє одна плоть» (Бут. 2: 24). Глибина єдності обох у подружжі схиляє до того, що вони втрачають обмежені індивідуальні якості і стають кожний володарем обопільної повноти, – вони удвох складають одне тіло в Бозі. «Апостол розкриває геніальну у своїй простоті ідею, – зазначає прот. Олександр Сорокін, – Якщо у свій час пророки побачили в союзі чоловіка і жінки образ завіту людини з Богом, то стосунки у шлюбі мають будуватись так само, як ведуть себе один стосовно Іншого людина і Бог» [Сорокін А, прот., 2006, с. 282].

Шлюб є таїнством, таємницею, прообразом яких служить таємниця союзу Христа і Церкви: «Тайна ця велика; Я говорю про Христа і Церкву» (5: 32). Адже кожен член шлюбного союзу до шлюбу вже є членом тіла Христового, тобто Церкви. Звичайно, і подружжя, як одна нова істота, «єдина плоть», з'єднується з Христом. Шлюб як таїнство полягає в тому, що благодать Христова, яка з'єднала людину з Христом у хрещенні, тепер з'єднує, благословляє та освячує подружжя на зразок союзу Христа і Церкви. Маючи на увазі це високе значення християнського шлюбу, Апостол визначає обов'язки подружжя. Для реального практичного життя подружжя Апостол заповідає дружинам – слухняність, а чоловікам – любов (5: 22 – 28). Це й зрозуміло: адже якщо шлюб є образом союзу Христа і Церкви, то і ставлення дружини до чоловіка повинно бути подібним ставленню Церкви до Христа. Церква знаходиться в слухняності Богу, а Бог довів Свою любов до Церкви тим, що віддав Сина Свого Єдинородного, Який «віддав Себе за неї, щоб освятити її, очистивши купіллю водною, через слова» (5: 25 – 26), тобто хрещенням. Таємниця нового життя в Церкві визначає і ставлення подружжя одне до одного: Апостол заповідав дружині любити чоловіка як члена єдиного шлюбного союзу та боятися як глави свого. Чоловік же одержав обов'язок не тільки любити дружину свою, але й влаштовувати її життя (5: 29).

Тут виникають питання. Перше: а хіба чоловіки не повинні коритися дружинам? Так, повинні, тому що Апостол усім заповідав покору одне одному в страху Божому (5: 21). Там, де є страх Божий, там встановлюється взаємна згода, мир, любов і взаємна слухняність. Але оскільки дружини схильні обтяжуватися верховенством чоловіків над ними, то їм і загадується покора. А чоловіки схильні зловживати владою над дружина-

ми, тому Апостол говорить їм про любов. Друге: як розуміти: «дружина хай боїться чоловіка»? Як пошана до чоловіка, а також любов можуть поєднуватися з побоюванням? Блаженний Ієронім у Вульгаті (переклад Священного Писання латиною) перевів «хай шанує» дружина чоловіка (в грецькому оригіналі використовується це слово в значенні – устрашати, лякати). Тут варто згадати коментар Іванова. Він у своїй книзі говорить, що дружина повинна бачити у своєму чоловікові не просто співмешканця, але Богом поставленого главу, підносячись розумом до усвідомлення верховенства над собою Христа [Іванов, 2002, с. 728-729].

Узагальнюючи вищеописане, потрібно зазначити, що святий апостол Павло, звертаючись до християн грецького міста Ефес, розкриває догматичну сторону вчення про шлюб як велику таємницю, яку можна тільки порівняти з таємницею стосунків Христа і Церкви. Для чого це робить святий апостол? Справа в тому, що у греків ставлення до шлюбу було дуже легковажне: дружини греків сиділи вдома, вели домашнє господарство, дбали про дітей, чоловіки ж, навпаки, шукали собі спілкування і задоволень в інших місцях. Розлучення були частими. Все це було нормою для еллінської культури і спокусою для ново-навернених християн, які мимоволі контактували з гріховним суспільством [див. Кусьнеж, 2017, с. 66-67]. Тому апостол Павло, захищаючи їх від «світу цього», показує високий моральний ідеал шлюбу. Апостол, як зазначає прот. Александр Сорокін, дає в цьому посланні мало практичних порад, в порівнянні з посланням до коринфян. Його поради ефесянам зводяться до того, щоб чоловіки любили жінок, а дружини відповідали б їм вірністю, повагою і любов'ю – саме в цьому полягає твердість і міцність шлюбного союзу [Сорокін А., прот., 2006, с. 282-283].

Далі для повноти уявлення про сімейне життя Апостол говорить про взаємні обов'язки дітей і батьків (6: 1 – 4). Він вказує на обов'язок дітей слухатися батьків, оскільки це данина справедливості й одна з перших заповідей Божих. «Діти, слухайте своїх батьків у Господеві, бо цього вимагає справедливість» (6: 1) і «це перша заповідь з обітницею» благополуччя і довголіття (6: 2, див. Вих. 20: 12). Характер слухняності дітей визначається словами: «у Господеві», тобто якщо воля батьків буде незгідна з волею Божою, то діти можуть і повинні не послухати їх, щоб не переступати більшу заповідь. Свт. Іоан Златоуст зазначає: «Вони, батьки, після Бога – головні винуватці життя нашого, тому вони перші мають право на нашу пошану, а потім і всі

інші люди» [Іоан Золотоустий, свт., 2012, т. XI, книга 1, с. 215].
 Обов'язок батьків – терпляче виховувати дітей: «І ви, батьки, не дратуйте дітей ваших, але виховуйте їх у вченні і повчанні Господньому» (6: 4). Головний предмет виховання дітей батьками – навчання християнської віри, а також моральне виховання з урахуванням психології дітей.

Тож, чи можливо нині побудувати такі стосунки, котрі будуть відповідати тим нормам, про які говорить ап. Павло? Безумовно, можна. Усе, що має місце в нашому житті, має чогось навчити. У сімейних стосунках християни вчаться терпіти, бути милосердними, довіряти й надіятися. Саме сім'я має стати для одружених осередком духовного зростання через самопожертву. Але ця самопожертва має бути добровільною і взаємною. Звичайно, одна людина не може любити іншу так, як Господь полюбив Церкву, бо гріховній людській природі не під силу осягнути велич Божественної любові, але прагнути цих висот обов'язково потрібно всім.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
2. Ефрем Сирин, прп. Собрание творений. Толкование на послания апостола Павла. М., Изд.: «Сибирская Благовонница», 2017. – 608с.
3. Иоан Золотоустий, свт. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого в 12 томах, том Х в двох книгах, книга 1 / Переклад українською мовою доктора богослів'я протоієрея Михайла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2012. – 550 с.
4. Иоан Золотоустий, свт. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого в 12 томах, том XI в двох книгах, книга 1 / Переклад українською мовою доктора богослів'я протоієрея Михайла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2012. – 566 с.
5. Иванов А. В. Руководство к изучению Священного Писания Нового Завета. СПб., Изд.: «Воскресение, Лествица, Диоптра», 2002. – 912 с.
6. Кусьнеж В. Світ Біблії. Подорож батьківщиною Ісуса Христа. К., видавництво «Кайрос», 2017. – 300 с.
7. Поллок Джон. Апостол. К.: Изд. христианского библейского братства св. апостола Павла, 2007. – 400 с.
8. Сорокин А., прот. Христос и Церковь в Новом Завете. Введение в Священное Писание Нового Завета. М., Изд. Крутицкого подворья, 2006. – 648 с.
9. Хейз Ричард. Этика Нового Завета / Пер. с англ.: Глеб Ястребов. Серия «Современная библеистика». М.: Библейско-богословский институт Св. апостола Андрея. 2005. – 712 с.

1. Bibliia. Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu v ukrainskomu perekladi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkami. – K.: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. – 1416 s.

2. Efrem Syryn, prp. Sobranье tvorenyi. Tolkovanye na poslanyia apostola Pavla. M., Yzd.: «Sybyrskaia Blahozvonnytsa», 2017. – 608s.
3. Ioan Zolotoustyi, svt. Povne zibrannia tvorin sviatytelia Ioana Zolotoustoho v 12 tomakh, tom Kh v dvokh knykhakh, knyha 1 / Pereklad ukrainskoiu movoiu doktora bohoslivia protoiiereia Mykhaila Marusiaka pid redaktsiieiu Patriarkha Filareta (Denysenka) – K.: Vydavnychiy viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2012. – 550 s.
4. Ioan Zolotoustyi, svt. Povne zibrannia tvorin sviatytelia Ioana Zolotoustoho v 12 tomakh, tom KhI v dvokh knykhakh, knyha 1 / Pereklad ukrainskoiu movoiu doktora bohoslivia protoiiereia Mykhaila Marusiaka pid redaktsiieiu Patriarkha Filareta (Denysenka) – K.: Vydavnychiy viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2012. – 566 s.
5. Yvanov A. V. Rukovodstvo k yzucheniyu Sviashchennoho Pysanyia Novoho Zaveta. SPb., Yzd.: «Voskresenye, Lestvytsa, Dyoptra», 2002. – 912 s.
6. Kusnezh V. Svit Biblii. Podorozh batkivshchynoiu Isusa Khrysta. K., vydavnytstvo «Kairos», 2017. – 300 s.
7. Pollok Dzhon. Apostol. K.: Yzd. khrystyanskoho bybleiskoho bratstva sv. apostola Pavla, 2007. – 400 s.
8. Sorokyn A., prot. Khrystos y Tserkov v Novom Zavete. Vvedenye v Sviashchennoe Pysanye Novoho Zaveta. M., Yzd. Krutytskoho podvor'ia, 2006. – 648 s.
9. Kheiz Rychard. Этыка Novoho Zaveta / Per. s anhli.: Hleb Yastrebov. Seryia «Sovremennaia bybleistyka». M.: Bybleisko-bohoslovskiy ynstitut Sv. apostola Andreia. 2005. – 712 s.